

ФОРМУВАННЯ ІДЕЙ ТА ЕЛЕМЕНТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ

В. ТИМОШЕНКО

*доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії держави і права
(Національна академія внутрішніх справ)*

В Україні протягом століть тривав процес формування сфери громадського життя, що був пов'язаний із поширенням ідеології визвольного руху, втіленням у життя сподівань на здобуття українським народом незалежності, вирішенням національного питання шляхом демократизації суспільства. Вітчизняна політико-правова думка обґрунтовувала ідеї свободи особи, рівності людей, пріоритету загальнолюдських цінностей, непопущності закону, безпеки особистості, тобто основоположні принципи правової держави і громадянського суспільства. У суспільній свідомості поступово формувалося уявлення, що держава не завжди є надійним гарантом прав та інтересів окремої особи і суспільства загалом. Змусити державу бути таким гарантом може лише соціальна сила, яка здатна урівноважити силу держави і на яку остання буде зважати. Такою силою є громадянське суспільство, якому держава повинна бути підпорядкована.

Теоретичне обґрунтування ідей громадянського суспільства в Україні можна спостерігати починаючи з праць політико-правових мислителів

епохи Відродження (або ренесансного гуманізму), що охоплює в Україні історичний період з середини XIV — до кінця XVII ст., та Просвітництва, ідеологія якого набула широкого розповсюдження з кінця XVIII ст., коли гостро постала проблема нерівності між людьми. Виходячи з уявлення про людину як визначальну мету і найвищу цінність суспільства, гуманізм проголошує критерієм оцінки соціальних інститутів їх можливість забезпечити благо людини, створити умови для вивільнення її можливостей. Гуманісти запропонували ідею антропоцентризму, згідно з якою людина ставала центром буття і метою Всесвіту. Вони проголошували право людини на задоволення земних потреб; ними утверджувалися ідеї свободи особистості і справедливого суспільного ладу [1, 144]. На основі таких позицій досліджувалися проблеми права, держави, громадянського суспільства.

Більшість політико-правових мислителів доби Просвітництва розглядали громадянське суспільство як сферу, що відокремлена від держави, як інститут, у якому громадяни створюють

об'єднання та асоціації згідно з їхніми власними інтересами та потребами. У творчості українських мислителів до кінця XVIII ст. переважала ідея прав людини без їх зв'язку з обов'язками. У подальшому її стали пов'язувати з ідеями свободи, рівності, справедливості, які повинні утвердитися у громадянському суспільстві. Поглиблювалося розуміння свободи як філософської і правової категорії, свободу почали розглядати як свободу вибору, свободу думки і совісті, як особисті і політичні права.

Одночасно з формуванням і розвитком складових концепції громадянського суспільства політико-правовою думкою, відбувається поетапна її реалізація суспільно-політичною практикою. Суттєву роль у формуванні сфери громадського життя відіграло запровадження на українських землях магдебурзького права ще з початку XIV ст. Поряд із традиційним звичаєвим правом, яке існувало в докняжу добу, а також писаним законодавством у вигляді «Руської Правди», церковних уставів князів Володимира і Ярослава, з'являється німецьке міське право, відоме під назвою магдебурзьке, а в сільських місцевостях на західних землях — волоське (або молдавське) право. Останнє являло собою феодальне право, яке регулювало аграрні відносини землевласника-феодала та сільської, переважно української, громади. Натомість магдебурзьке право — це феодальне право, за яким міста звільнялися від адміністративної і судової влади феодалів, на землі яких ці міста розташовувалися. Виникло воно в німецькому місті Магдебург у XIII ст., звідти поширилося на Чехію, Угорщину, Польщу, Литву. Середньовічні міста з їх самоврядуванням кинули виклик деспотичним формам монархічної регламентації суспільного життя. Міста феодальної Європи, що

отримали магдебурзьке право, були острівцями громадянського суспільства в межах феодальних держав [2, 7]. У XIV–XVI ст. поширилося на всій Правобережній та частині Лівобережної України. Першим містом України, якому воно було надане, стало місто Сянок у Галицько-Волинському князівстві. Київ одержав магдебурзьке право в 1494–1497 рр. До кінця XVII ст. магдебурзьке право отримали більшість міст України, їх жителі стали юридично вільними.

Формальна автономія українських міст, де діяло магдебурзьке право, не була повною. Разом з тим його норми розвивали правову свідомість міщан, зміцнювали елементи демократії і законності. Міста сплачували державі фіксований податок і мали чітко визначені повинності, в інших питаннях вони були самостійними. Міське самоврядування залишило помітний слід у суспільному житті: сприяло виділенню міського населення в окремий суспільний стан, утвердженню демократичних традицій, правової культури, було одним із найважливіших чинників інтеграції українського суспільства в європейську цивілізацію [3, 196]. Воно відіграло важливу роль у формуванні громадської активності людей, сприяло усвідомленню ними можливості відстоювати свої права. Незважаючи на те, що правом на самоврядування могли користуватися лише католики, магдебурзьке право відіграло прогресивну роль в економічному розвитку українських міст.

Зразками формування громади на засадах рівності, свободи і колективізму стали численні православні братства і братські школи, які були поширені на українських землях у XVI–XVIII ст. Першим таким братством стало створене 1585 р. у Львові Успенське ставропігійне братство, до якого увійшли православні міщани, шляхта і свяще-

ники міста. Слідом за ними почали утворюватися братства в інших містах Галичини, Волині, Холмщини і Правобережжя. Братства, товариства стали традиційною етноукраїнською формою самоорганізації і взаємин людей, які спільно живуть і діють [4, 254–255].

Наступний етап розвитку елементів громадянського суспільства пов'язаний з появою перших козацьких громад. Формування станових ознак українського козацтва, яке стало уособленням незалежності українського суспільства, відбувалося протягом майже цілого століття (з середини XVI — до середини XVII ст.). Перші ж козаки з'явилися ще у XV ст., коли селяни почали масово тікати від поміщиків і селитися у безлюдних східних і південних окраїнах Поділля, Брацлавщини, Київщини. Вони утворювали нову суспільну організацію — «громаду», що значною мірою зберігала риси селянського демократизму [5, 130]. Автономні самоврядні громади формувалися на основі об'єднання козаків за принципом рівності без врахування соціального і майнового статусу людини.

Запорозьке козацтво сформувалося як самоврядна структура народної самооборони і господарська форма самовиживання за відсутності державної влади та постійної воєнної небезпеки [6, 36]. У середині XVI ст. у козаків за дніпровськими порогами вже існувала своя організація — кіш. Козаки, які перебували у коші, становили його гарнізон. Заснування козаками коша за дніпровськими порогами слід вважати утворенням Запорозької Січі [7, 67].

Характерною особливістю Запорозької Січі стала формальна рівність козацтва і демократизм суспільної організації, що знайшов свої зовнішні прояви у функціонуванні військової ради і народного віча, на яких були

присутні усі січові козаки. При прийнятті рішень, що стосувалися спільних справ, пріоритет мала громада і демократичне волевиявлення її членів.

Визначальною рисою козацтва був культ «волі», зверхність індивідуальної волі над волею держави, формування менталітету, для якого свобода стала найвищою цінністю. Запорозька спільнота виробила специфічну систему громадянських цінностей. Вони великою мірою впливали на сутнісні засади та форми вираження політичної культури козацтва. Побудований на принципах прямої демократії соціальний і політичний устрій Війська Запорозького функціонував завдяки реальному забезпеченню верховенства волі громадян у найважливіших сферах суспільного життя. Козацтво поступово перетворилося на верству, яка, з одного боку, виконувала функції ядра позадержавних суспільних відносин, а з другого — поєднувала приватні та державні інтереси, взявши на себе місію посередника між особою і державою [8, 93, 102].

У розглянутий період сформувалася особлива верства суспільства, яка усвідомлювала себе як вільна і незалежна від бюрократичної держави, прагнула до встановлення рівності у своєму середовищі, до захищеності своїх прав законами держави. Створена запорозькими козаками громада стала вершиною розвитку автономної самоврядної організації вказаного періоду.

Суттєву роль у формуванні елементів громадянського суспільства в Україні відігравали Литовські статuti — кодекси феодального права Великого князівства Литовського. Відомо три редакції Литовських статутів — 1529 р., 1566 р. і 1588 р. Основне джерело першої редакції — «Руська Правда». При укладенні наступних статутів були використані попередні статuti, поточне законодавство, норми

римського, польського і германського права. Запровадження Литовських статутів надавало українській військово-службовій верстві рівні «громадянські права» в структурі тогочасної держави. Українські громади застосовували правові норми Литовського статуту 1588 р. аж до 1840 р., коли його було остаточно скасовано. Правові норми, викладені у цих статутах, уперше визначали основи суспільного і державного ладу, структуру, порядок утворення і повноваження деяких органів державного управління і суду, правове становище станів і соціальних груп населення. Проголошувалося, що всі особи, незалежно від їх майнового становища, повинні судитися за нормами, викладеними у статутах [9, 458].

В умовах Національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. багато українських міст зберігали право самоврядування. Продовжували діяти положення магдебурзького права, головним джерелом якого був збірник «Саксонське зерцало». Станові вимоги козацтва були представлені в угодах уряду Гетьмана Війська Запорозького Б. Хмельницького з офіційними представниками Речі Посполитої (насамперед у Зборівському договорі 1643 р., Білоцерківському договорі 1651 р., Жванецькій мировій угоді 1653 р.). Війна завершилася Переяславською радою 1654 р. і воз'єднанням України з Росією. За Березневими статтями 1654 р. Україна зберігала певну політико-правову автономію у складі Російської держави. В українських містах зберігалася дія магдебурзького права. Українська козацька держава, яка виникла в період Національно-визвольної війни й одержала напівофіційну назву Гетьманат (або Гетьманщина), фактично була незалежною. Її існування стало важливим етапом у розвитку громадянської свідомості українського наро-

ду. У Гетьманщині віпродовж усього часу її існування був своєрідний демократичний у своїй основі державний устрій. Вся влада належала Запорозькому війську. Вищим органом влади була загальна козацька рада, в якій юридично мали право брати участь всі козаки. Рада обирала гетьмана та іншу старшину і мала право знімати їх з посад; вирішувала головні військові, господарські справи і здійснювала судочинство.

Після поразки у Полтавській битві (1709 р.) та смерті І. Мазепи емігрантська козацька рада, що відбулася у квітні 1710 р. поблизу м. Бендери, обрала Гетьманом Війська Запорозького П. Орлика. Цією ж радою було ухвалено Конституцію Пилипа Орлика, яка започаткувала український конституціоналізм. Становленню громадянського суспільства передусім сприяють положення ст. 10, де сказано, що гетьман повинен піклуватися, щоб на простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог. Цьому ж сприяє і норма, за якою вища виборна влада у державі — влада Гетьмана — обмежувалася виборною радою, куди мала входити старшина, яка вибиралася на своїх рівнях, і делегати від полків. Гетьман не міг створювати органи управління, підпорядковані йому особисто (статті 6, 7, 8). У Конституції Пилипа Орлика було здійснено спробу узагальнити суспільно-політичний устрій Запорозької Січі на основі традицій пращурів та досягнень західноєвропейської політико-правової думки.

Природне право, загальне благо, на які посилаються автори цієї Конституції, стало основоположним принципом також для «Виводу прав України» та «Маніфесту до європейських урядів», написаних П. Орликом у 1712 р. і спрямованих на те, щоб заявити про права українського народу. П. Орлик

розглядав народ як єдиного носія суверенітету. За його словами, «козаки мають за собою право людське і природне, одним із головних принципів якого є: народ завжди має право протестувати проти гніту і привернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час» [10, 46]. З цієї причини затвердження гетьманом посадових осіб різного рівня передбачає попереднє обрання їх населенням. Це сприяє утвердженню принципів громадянського суспільства.

Визначним кроком вперед у розвитку і пропаганді ідей громадянського суспільства стала діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, утвореного у грудні 1845 р. — січні 1846 р. у м. Києві. У його документах розвивається ідея повної соціальної рівності та ліквідації станових відмінностей у правах громадян, декларується скасування кріпосного права та абсолютистської влади в Російській імперії. Те саме є характерним і для теоретичної спадщини культурно-просвітницьких українських «Громад», що набули поширення починаючи з 50-х років XIX ст. і не входили до складу державних структур. Громадівський рух в Україні започаткував новий етап українського національного відродження.

У 1859 р. членом Київської громади став М. Драгоманов — український історик, публіцист, основоположник політичної науки в Україні. Свою політичну програму він виклав у праці «Вільний Союз — Вільна Спілка» (1884), яка стала конституційним проектом для майбутньої демократичної федеративної держави. Проблеми громадянського суспільства розробляв як у цій праці, так і в інших: «Внутрішнє рабство і війна за визволення» (1877), «Переднє слово до “Громади”» (1878), «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891 р.), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893).

Розвиток суспільства, на думку М. Драгоманова, йде від індивіда до об'єднання індивідів і далі, до створення національних та світової спілок добровільних об'єднань індивідів — громад. Стратегічна мета розвитку людства — забезпечення умов для вільної самореалізації особистості. Мислитель спирався на тезу, що всі люди від природи прагнуть не лише до задоволення своїх особистих потреб та інтересів, а й до спілкування та об'єднання, в якому вказані інтереси можуть бути реалізовані. Основні форми таких об'єднань — громада і товариство. Перша, в розумінні М. Драгоманова, — це об'єднання вільних людей. Головною її відмінністю від держави є те, що вона добровільно об'єднує вільних індивідів, а взаємовідносини між ними регулюються переважно засобами морального впливу. Громада не може силою нав'язати свою волю будь-кому зі своїх членів. Тільки переконання, апеляція до розуму і совісті завжди були допустимими засобами нав'язування волі колективу одній особі. Громадський устрій, на думку вченого, є найоптимальнішою формою поєднання особистих і групових інтересів, свободи індивіда та спільного обов'язку [11, 71–72].

Кінець 50-х — початок 60-х років XIX ст. ознаменувався проведенням у Російській імперії низки ліберальних реформ, ініційованих Олександром II. Ці реформи обумовили запровадження деяких громадянських свобод, певного простору для громадської ініціативи, гласності, засад місцевого самоврядування. Українська суспільно-політична думка включилася в обговорення низки актуальних тем, передусім проблеми скасування кріпацтва, народного життя, станових привілеїв та ін. На цей період припадає наступний етап розвитку елементів громадянського суспільства, пов'язаний із запровадженням

земств у результаті земської реформи 1864 р. Згідно з «Положенням про губернські та повітові земські установи» в 34 європейських губерніях Росії (у тому числі Південній та Лівобережній Україні) запроваджувалися земства — місцеве (земське) самоврядування. У 70–80-ті роки XIX ст. земства в Україні фактично були органами місцевого самоврядування, що стали осередками опозиції до бюрократичної державної влади. Земська ліберальна буржуазія нерідко виступала з вимогами конституції, буржуазно-демократичних свобод, місцевого самоврядування. Найбільш стійкий опозиційний характер мали виступи Чернігівського земства завдяки діяльності групи радикально налаштованих лібералів на чолі з І. Петрункевичем та О. Ліндфорсом. Уже в першому офіційному документі (адреса: царю від Чернігівського земства), складеному в 1879 р., прозвучала відмова підтримати існуючий уряд доти, доки не буде проголошено політичні свободи [12, 100–101]. У «Найближчих завданнях земства», програмному документі, написаному І. Петрункевичем, наголошувалося на необхідності «особистих гарантій», «недоторканності особи», «свободи громадян і законності дій самої влади». Тут ідеться про встановлення законних меж державної влади, меж її втручання у приватну сферу, з одного боку, і про надання індивіду статусу громадянина, суб'єкта права — з другого. Земці-конституціоналісти (І. Петрункевич та інші) були прихильниками ідеї конституційної держави, яку ототожнювали з державою правовою. Можливість удосконалення державного ладу вони вбачали у запровадженні панування права, встановленні юридичної рівності всіх громадян [12, 109].

Функціонування земств у 70–80-ті роки XIX ст. як опозиційних органів

місцевого самоврядування свідчить про започаткування політичної діяльності, зорієнтованої на громадські інтереси.

Земською контрреформою 1890 р. земствам було завдано серйозного удару. Нове Положення про губернські і повітові земські установи від 24 червня 1890 р. внесло зміни у процедуру виборів цих органів. Також посилювався урядовий контроль над земствами. Фактично вони перетворилися на різновид виконавчих органів при губернаторі.

Таким чином, процес формування сфери громадського життя в Україні має давню історію. Він суттєво обмежувався невисокою урбанізацією території, економічною відсталістю населення та відсутністю власної держави.

Величезна роль у теоретичному обґрунтуванні відокремлення держави від суспільства належить просвітницькій філософії, яка, розробляючи ідею загального блага, визнавала суспільство сполучною ланкою між особою і державою, в значних суспільних об'єднаннях бачила продукт індивідуальних прагнень. На цьому ґрунтувалося бажання визнати ті інтереси, задоволення яких індивід може чекати від наявних суспільних інститутів, зокрема від громадянського суспільства. Можна погодитися з думкою українського і російського філософа і правознавця XVIII ст. Я. Козельського, що основним показником діяльності держави на користь громадян є те, наскільки комфортно у матеріальному і соціальному сенсі людина відчувається. Якщо держава створила для своїх громадян ефективну соціальну структуру і надала можливість кожному досягти гідного матеріального становища, патріотизм громадян буде реальним і постійним. Я. Козельський цілком обґрунтовано стверджував, що зовнішня безпека суспільства головну

силу отримує від внутрішнього його благополуччя, а зовнішня безпека держави забезпечується внутрішнім добробутом людей [12, 291–292]. Лише одночасне вирішення цих проблем відкриває можливості для тривалого добробуту суспільства загалом.

Громадянське суспільство у сучасному розумінні — це суспільна структура, в якій запроваджено самоуправління вільних громадян, а також добровільно сформованих організацій, що виникли без втручання органів державної влади. До середини XIX ст. самоврядування було своєрідним компромісом між феодальним абсолютизмом й елементами феодальної демократії на місцях. Починаючи з середини XIX ст. громада стає первинним суб'єктом самоврядування, певною точкою відліку сучасних досліджень співвідношення «держави — суспільство». На противагу сильній тенденції ототожнення держави і суспільства, з'являється думка про те, що держава і суспільство не ідентичні, що суспільство формується, а держави створюються, що в умовному трикутнику «особа — громада — держава» має бути встановлена рівновага [13, 84, 236].

Наприкінці XIX — на початку XX ст. територіальні громади у західноукраїнських землях посилили свою роль у громадському житті, зміцнили свої представницькі і виконавчо-розпорядчі органи. Можна сказати, що на Заході України зароджувалися демократичні елементи місцевого самоврядування. У Галичині вже існував практично весь спектр інституцій громадянського суспільства: молодіжні, жіночі, спортивні, релігійні, культурно-освітні і навіть наукові організації, кооперативи, професійні спілки, незалежна преса і, зрештою, повноцінні політичні партії [14, 14]. Натомість на українських землях, що входили до складу Російської імперії, царський уряд поступово ліквідує українські традиції самоврядуван-

ня і вводить Україну в систему управління Російської держави.

Проблема громадянського суспільства в Україні виявилася тісно пов'язаною з демократизацією суспільства, розв'язанням національного питання. Ідеї федералізму, автономії, «громадівського соціалізму» і самоуправління стали відмітною ознакою концепції громадянського суспільства в Україні у XIX ст. Наприкінці XIX — на початку XX ст. до розробки проблем громадянського суспільства долучилися теоретики правової держави.

Як свідчить практика, громадянське суспільство потребує держави. Основне її завдання — це узгодження інтересів усіх членів суспільства, максимальне забезпечення їх потреб і прав і, як наслідок, досягнення соціального миру.

У громадянському суспільстві всі вчинки людей, включаючи їх моральну поведінку, мають регулюватися правом. Мораль тут раціоналізується, вона проявляється через вчинки, які впливають із розуміння закону.

Слід пам'ятати, що громадянське суспільство являє собою більше теоретичний ідеал, ніж практичну реальність, більше просування до нього, ніж вже досягнутий стан відносин. Сутнісні характеристики, основні риси громадянського суспільства в дійсності не були цілком втілені в жодній країні світу, тому розвиток громадянського суспільства не повинен здійснюватися за рахунок послаблення держави або усунення її від виконання своїх завдань. У сучасному світі дуже важливо зміцнювати органи державної влади, законність і правопорядок. Робити це слід спираючись на авторитет громадянського суспільства. Від реалізації вказаного завдання суттєво залежить економічне становище суспільства, можливість реалізації прав і свобод людини і громадянина, збереження миру.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Кирилюк Ф. І. Політологія Ренесансу : навч. посіб. — К., 2000. — 200 с.
2. Рудич Ф. М. Політична система та інститути громадянського суспільства в Україні: теоретичний та прикладний контекст // Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / за заг. ред. Ф. М. Рудича. — К., 2006. — 412 с.
3. Гошко Т. Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI — початок XVII ст.). — Л., 2002. — 255 с.
4. Климчук В. Й. Політичні свободи в українському націоґенезі : моногр. — Л., 2011. — 480 с.
5. Історія держави і права України : підруч. : у 2 т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. — К., 2003. — Т. І. — 656 с.
6. Андрущенко В. П., Федосов В. М. Запорізька Січ як український феномен. — К., 1995. — 173 с.
7. Голобуцький В. А. Запорожское казачество. — К., 1957. — 462 с.
8. Пасько І. Т., Пасько Я. І. Громадянське суспільство і національна ідея: Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси. — Донецьк, 1999. — 184 с.
9. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : моногр. — К. ; Л., 2003. — 519 с.
10. Орлик П. Вивід прав України // Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін. — Л., 1991. — 128 с.
11. Корольов Г. Український федералізм в історичному дискурсі (XIX — початок XX століття). — К., 2010. — 150 с.
12. Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861–1917) : моногр. — Харьков, 1987. — 158 с.
13. Кіселичник В. Міське право та самоврядування громади Львова (друга половина XIX — початок XX століття) : моногр. — Л., 2008. — 352 с.
14. Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави». — К., 2000. — 272 с.

REFERENCES

1. Kyryliuk F. I. Politolohiia Renesansu [Renaissance Politolohy], Kyiv, 2000, 200 p.
2. Rudych F. M. Politychna systema ta instytuty hromadianskoho suspilstva v Ukraini: teoretychnyi ta prykladnyi kontekst [Polytical System and the Civil Society Institutions : Theoretical and Practical Context], *Hromadianske suspilstvo v suchasniy Ukraini: spetsyfyka stanovlennia, tendentsii rozvytku*, Kyiv, 2006, 412 p.
3. Hoshko T. D. Narysy z istorii mahdeburzkoho prava v Ukraini (XVI — pochatok XVII st.) [Essays on the History of Magdeburg Law in Ukraine (XVI — Early XVII Century)], Lviv, 2002, 255 p.
4. Klymonchuk V. I. Politychni svobody v ukrainskomu natsiohenezi [Political Freedoms in Ukrainian Natiogenesis], Lviv, 2011, 480 p.
5. Istoriia derzhavy i prava Ukrainy [The History of State and Law in Ukraine], Kyiv, 2003, vol. 1, 656 p.
6. Andrushchenko V. P., Fedosov V. M. Zaporizka Sich yak ukrainskyi fenomen [Zaporizhska Sich as a Ukrainian Phenomenon], Kyiv, 1995, 173 p.
7. Golobutskiy V. A. Zaporozhskoe kazachestvo [Zaporozhye Cossacks], Kyiv, 1957, 462 p.
8. Pasko I. T., Pasko Ya. I. Hromadianske suspilstvo i natsionalna ideia. (Ukraina na tli yevropeyskykh protsesiv. Komparatyvni narysy) [Civil Society and National Idea. (Ukraine at the Scope of European Processes. Comparative Essays)], Donetsk, 1999, 184 p.
9. Karas A. Filosofiia hromadianskoho suspilstva v klasychnykh teoriakh i neklasychnykh interpretatsiakh [Philosophy of the Civil Society in Classical Theories and Non-Classical Interpretations], Kyiv; Lviv, 2003, 519 p.
10. Orlyk P. Vyvid prav Ukrainy [The Set of Laws of Ukraine], *Vyvid prav Ukrainy*, Lviv, 1991, 128 p.
11. Korolov H. Ukrainskyi federalizm v istorichnomu dyskursi (XIX — pochatok XX stolittia) [Ukrainian Federalism in Historical Discourse (XIX — Early XX Century)], Kyiv, 2010, 150 p.
12. Skakun O. F. Politicheskaya i pravovaya mysl na Ukraine (1861–1917) [Political and Legal Thought in Ukraine (1861–1917)], Kharkiv, 1987, 158 p.
13. Kiselychuk V. Miske pravo ta samovriaduvannia hromady Lvova (druga polovyna XIX — pochatok XX stolittia) [City Law and Lviv Local Self-Government (Second Half of the XIX Century — Early XX Century)], Lviv, 2008, 352 p.
14. Riabchuk M. Dylemy ukrainskoho Fausta: hromadianske suspilstvo i «rozbudova derzhavy» [Ukrainian Faust's Dilemma: Civil Society and «Development of the State»], Kyiv, 2000, 272 p.

Тимошенко В. І. Формування ідей та елементів громадянського суспільства в Україні: ретроспективний аналіз

Анотація. Розглядається процес реалізації принципів громадянського суспільства суспільно-політичною практикою в Україні. Визначаються складові концепції громадянського суспільства, що обґрунтовувалися вітчизняними політико-правовими мислителями.

ми епохи Відродження та Просвітництва. Акцентується увага на ролі магдебурзького права у формуванні сфери громадського життя, ролі православних братств і братських шкіл у XVI–XVIII ст., автономних козацьких громад, зокрема Запорозької Січі як самоврядної структури народної самооборони, що була побудована на принципах прямої демократії. Розглядається Гетьманат як етап у розвитку громадської самосвідомості українського народу. Простежується внесок у становлення громадянського суспільства Конституції Пилипа Орлика. Досліджуються розвиток ідей громадянського суспільства Кирило-Мефодіївським товариством, культурно-просвітницькими громадами та особливості вказаних ідей у творчості М. Драгоманова. Звертається увага на запровадження земств у Російській імперії, функціонування яких у 70–80-ті роки XIX ст. започаткувало політичну діяльність, зорієнтовану на громадські інтереси.

Ключові слова: громада, громадянське суспільство, самоуправління, право, влада, демократія, козацтво, рівність, самооборона, незалежність.

Тимошенко В. І. Формирование идей и элементов гражданского общества в Украине: ретроспективный анализ

Аннотация. Рассматривается процесс реализации принципов гражданского общества общественно-политической практикой в Украине. Определяются составляющие концепции гражданского общества, которые обосновывались отечественными политико-правовыми мыслителями эпохи Возрождения и Просвещения. Акцентируется внимание на роли магдебургского права в формировании сферы общественной жизни, роли православных братств и братских школ в XVI–XVIII вв., автономных казацких общин, в частности Запорожской Сечи как самоуправляющейся структуры народной самообороны, которая была построена на принципах прямой демократии. Рассматривается Гетьманат как этап в развитии общественного самосознания украинского народа. Прослеживается вклад в становление гражданского общества Конституции Пилипа Орлика. Исследуются развитие идей гражданского общества Кирилло-Мефодиевским обществом, культурно-просветительскими громадами, особенности указанных идей в творчестве М. Драгоманова. Обращается внимание на введение земств в Российской империи, с функционированием которых в 70–80-е годы XIX в. связано начало политической деятельности, ориентированной на общественные интересы.

Ключевые слова: общество, гражданское общество, самоуправление, право, власть, демократия, казачество, равенство, самооборона, независимость.

Tymoshenko V. Forming Ideas and Elements of Civil Society in Ukraine: a Retrospective Analysis

Annotation. The process of implementing civil society principles by social and political practice in Ukraine is covered in the article. The author identified the components of civil society concept, justified by domestic political and legal thinkers of the Renaissance and the Enlightenment. The attention is focused on the role of Magdeburg law in shaping spheres of public life, the role of the Orthodox brotherhoods and communal schools in XVI–XVIII centuries, as well as autonomous Cossack communities, including Zaporizhian Sich as a self-governing structure of the people's self-defense that was built on the principles of direct democracy. The Hetmanate is considered as a stage in the development of social consciousness of the Ukrainian people. The author traced the contribution of the Pylyp Orlyk Constitution to the emergence of civil society. The article covers the research of the development of civil society ideas by Cyril and Methodius brotherhood, cultural and educational communities, especially the ideas mentioned in the works of M. Dragomanov. Attention is paid to the introduction of zemstvo in the Russian Empire, the operation of which in 70's – 80's of the XIX century initiated political activities oriented at public interest.

Key words: community, civil society, self-government, law, government, democracy, Cossacks, equality, self-defense, independence.